

Вознесенська Олена Леонідівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
член правління ГС «Національна психологічна асоціація»,
Почесний президент ВГО «Арт-терапевтична асоціація»,
м. Київ, Україна.
<https://orcid.org/0000-0002-1273-0049>
voznensenska@gmail.com

ВИКЛИКИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: МЕЖІ МЕДІАОПОСЕРЕДКОВАНOSTІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ТА ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Актуальність. Модернізація освіти відповідно до вимог суспільного прогресу є відображенням розвитку інформаційного суспільства. Дослідження цифрової трансформації освіти мають бути зосереджені на пошуку оптимального балансу між уже сформованими традиційними підходами і впровадженням нових цифрових компонентів, оскільки визначена науковцями низка переваг цифрової освіти викликає запитання.

Метою дослідження є експертне порівняння фахівцями різних форматів роботи у сфері освіти в умовах цифровізації суспільства в часи війни.

Методологія. Критеріями для порівняння форм роботи в галузі освіти та психології в різних форматах – онлайн і «наживо» – були: ставлення до різних форматів роботи; спектр можливостей; енерговитрати; можливість забезпечити конфіденційність, безпеку, комфорт, емоційний зв'язок з клієнтом / учнем / студентом у різних форматах роботи. В експертному опитуванні, яке проводилося за допомогою онлайн-форми та групових інтерв'ю, взяли участь 86 осіб. Роль експертів виконували психологи освіти, викладачі та вчителі, які відрізнялися особливостями професійної роботи, використанням медіа в професійній діяльності; оцінювався рівень їхньої медіаторчості і медіаграмотності. Опрацювання даних опитування (контент-аналіз відповідей на відкриті питання, математична статистика) дало змогу виокремити складники освіти і психологічної допомоги, які не можна цифровізувати.

Результати. Серед можливостей онлайн-формату роботи респонденти визначили: комфорт фахівця, розширення його професійних можливостей, комфорт клієнта / студента. Переваги роботи «наживо» оцінюються переважно під кутом зору професійних можливостей з погляду досягнення найкращого результату. Серед недоліків онлайн-роботи – технічні негаразди, обмеженість використання професійних інструментів, фізичний дискомфорт. «Мінусів» роботи віч-на-віч значно менше, а для 20 % респондентів їх узагалі немає. Найбільш важливим в онлайн-форматі роботи є технічне забезпечення, власний комфорт і безпека фахівців, доступність послуг для отримувачів. Вирішення професійних завдань хвилює респондентів під час роботи в онлайн-форматі значно менше. Водночас 12 % респондентів не бачать переваг онлайн-роботи; на їхню думку, в онлайн-форматі не вистачає тілесності, інструментарію та можливостей застосування різних інструментів роботи, живого спілкування, якості контакту, обміну емоціями, більшої зосередженості на процесі.

Висновки. Освіта і сфера психологічної допомоги особистості не обмежуються передаванням інформації, а містять емоційний і тілесний складники. Можемо підсумувати, що медіаопосередкованість призводить до погіршення взаєморозуміння, налагодження контакту, взаєморозпізнавання емоцій під час навчальних чи психологічних занять, що впливає на досягнення їхніх цілей.

Ключові слова: цифрова трансформація освіти; психологія освіти; онлайн-формат освіти, опосередкованість; емоційний зв'язок.

Olena L. Voznesenska

Ph.D., a senior researcher,
Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine,
the Honorary president of the All-Ukrainian «Art Therapy Association»,
a member of the board of the National Psychological Association,
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-1273-0049>
voznensenska@gmail.com

CHALLENGES OF DIGITALIZATION: LIMITS OF MEDIA-FEEDING OF PSYCHOLOGICAL CARE AND THE EDUCATIONAL PROCESS

The relevance. The modernization of education in response to the demands of social progress reflects the development of the information society. Research on the digital transformation of education should focus on finding an optimal balance between established traditional approaches and the introduction of new digital components. However, a number of advantages of digital education identified by researchers raise further questions and concerns.

Purpose of the Study. The aim of this study is to conduct an expert comparison of different educational work formats during wartime digitalization by specialists in the field.

Methodology. Criteria for comparing educational and psychological work formats – online and in-person – were identified. These included: attitudes toward different work formats, range of possibilities, energy consumption, ability to ensure confidentiality, safety, comfort, and emotional connection with the client, student, or pupil in different formats. A total of 86 experts participated in the survey, which was conducted via an online form and group interviews. The experts included educational psychologists, lecturers, and teachers with varied professional profiles, media usage, media creativity, and media literacy levels. Survey data were analyzed using content analysis of open-ended responses and mathematical statistics, allowing for the identification of components of education and psychological support that cannot be digitized.

Results. Among the benefits of online formats, respondents noted: professional comfort, expansion of professional opportunities, and comfort for clients/students. In-person formats were rated more positively in terms of their potential to achieve better professional outcomes. Disadvantages of online work included technical difficulties, limited professional tools, and physical discomfort. The disadvantages of in-person work were far fewer; 20% of respondents reported none at all. The most important aspects of online work were seen as technical support, the comfort and safety of specialists, and the accessibility of services to recipients. Solving professional tasks was a lesser concern for respondents when working online. Notably, 12% of respondents did not see any advantages to online work. The online format lacks physical presence, tools and opportunities for varied work techniques, live communication, quality of contact, emotional exchange, and full engagement in the process.

Conclusions. Education and psychological support are not limited to information transfer but also involve emotional and physical components. Media mediation can diminish mutual understanding, the establishment of contact, and emotional recognition during educational or psychological sessions—factors that influence the effectiveness and outcomes of such work.

Keywords: digital transformation of education; educational psychology; online education format; indirectness; emotional connection.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Цифровий світ глибоко інтегрувався в повсякденне і професійне життя освітян та психологічної спільноти, і ця інтеграція суттєво впливає на психічний стан кожного – і фахівця, й отримувача психологічних та освітніх послуг, на процеси навчання, виховання та надання психологічної допомоги. Інформатизація і цифрова трансформація визначають розвиток держави та охоплюють і економіку, і науку, і освіту, і культуру, опосередковують соціальні зв'язки тощо, створюючи можливості доступу до послуг, інформації та знань для всіх завдяки цифровим технологіям. Можливість доступу до величезних інтернет-ресурсів, шалених потоків інформації, комп'ютеризація і цифровізація відкривають широкі можливості для суспільного розвитку.

Цифровізацію в загальному вигляді розглядають як переведення всіх видів інформації (тексти, звуки, зображення, відео та інші дані з різних джерел) у цифровий формат і впровадження цифрових даних і цифрових технологій в управління, освіту, промисловість, економіку, охорону здоров'я, соціальну сферу, обслуговування та ін. (Кух, 2023).

Освіта як відображення розвитку сучасного інформаційного світу постійно потребує модернізації, адже має відповідати вимогам суспільного прогресу, як-от: прискорення темпів життя, збільшення потоків інформації та удосконалення технологій тощо. Тому одним із головних пріоритетів суспільства стає інформатизація освіти, яка є основою майбутнього розвитку інтелектуального потенціалу нації. Затребуваність в інформаційному суспільстві сьогоденних отримувачів освітніх послуг визначається

формуванням досвіду життєдіяльності особистості на інформаційній основі (Нікітенко, Олексенко, & Кивлюк, 2022).

Можемо констатувати незворотність процесу цифрової трансформації сучасного освітнього процесу. Тож цифровізація освіти є ключовим і пріоритетним завданням у процесі цифрової трансформації українського суспільства (Матвієнко, & Цивін, 2020; Ніколаєску, & Шинкарьова, 2022). Відбувається взаємопроникнення фізичного і віртуального середовищ, і будь-яка діяльність, зокрема освітня, відбувається на перетині цих двох світів. Цей процес передбачає переосмислення основних принципів навчання, зміну звичних моделей професійного спілкування і розвитку, модернізацію форм, методів і технологій взаємодії в соціальній сфері та наданні психологічних послуг. З'явилися нові способи створення і передавання знань, формуються нові типи мислення і професійної комунікації, виникають нові види колективного, гібридного (людина-комп'ютер) та штучного інтелекту.

Водночас саме для освіти цифрова трансформація є глобальним викликом, особливо актуальним в умовах воєнного стану. Система освіти зазнає фундаментальних змін, орієнтуючись на світові тенденції цифрового розвитку, щоб кожна людина могла повноцінно реалізувати свій потенціал (Кучай, Біда, & Кучай, 2024).

Для ефективної участі в професійній діяльності та житті суспільства важливим стає вміння впевнено, критично і відповідально використовувати цифрові технології. Це вміння охоплює цифрову й інформаційну грамотність, здатність до комунікації та співпраці, створення цифрового контенту, а також застосування технологій для творчості, активної громадянської участі, соціальної інтеграції та досягнення особистих і соціальних цілей (Сидоренко, 2024; Худавердієва, 2022).

Освіта як транслятор культури є пріоритетною цінністю в будь-якому суспільстві, зокрема інформаційному. Отже, актуальним видається пошук оптимального балансу між уже сформованими традиційними підходами і впровадженням нових інформаційних компонентів, що вимагає розуміння меж медіаопосередкованості освіти і психологічної допомоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Дослідження цифрової трансформації суспільства, хоч і мають недовгу історію, але наразі помітно інтенсифікуються (Освіта для цифрової трансформації..., 2024; Ніколаєску, & Шинкарьова, 2022; Ничкало, Лазаренко, & Гуревич, 2022; Трифонова, 2018; Худавердієва, 2022). У світовій сучасній науці активно досліджують питання формування особистості людини, яка є затребуваною в умовах глобалізованого інформаційно-цифрового світу; означають виклики, пов'язані з ціннісно-сисловою та психофізичною сферами її життєдіяльності; вивчають, хоч поки що недостатньо, зміни в освіті та науці, на які впливає створення штучного інтелекту (Воронкова, & Нікітенко, 2022). Останнім часом освітяни і науковці активно реагують на виклики, пов'язані з дистанційним та змішаним форматами навчання і дослідницької діяльності, прагнучи впровадити досвід інших країн в організацію освітнього процесу та наукових досліджень (Візнюк, Паламарчук, & Долинний, 2024; Кремень, & Цибаль-Міхальська, 2024). Визначено перспективи цифрової трансформації процесу навчання, позитивні аспекти цифровізації та способи запобігання її негативному впливу, проаналізовано інформаційні технології сучасного світу щодо їх адаптації та ефективного застосування в освіті і науці (Кремень, 2024). Дослідники вивчають формування цифрової грамотності взагалі та проблеми цифровізації і цифрової трансформації педагогічної освіти та якості підготовки сучасного вчителя (Бахмат та ін., 2023; Кремень та ін., 2022; Сисоєва, 2021; Subashkevych et al., 2021).

Цифровізацію освіти здебільшого розглядають крізь призму можливостей упровадження новітніх технологій у дистанційне навчання; насичення електронно-

цифрового середовища освітнього простору засобами, ресурсами і технологіями, що сприяють електронній комунікації між його учасниками; підвищення відповідальності фахівців не лише за вирішення професійних завдань, а й за використання сучасних ІКТ для опрацювання інформації, пов'язаної з майбутньою професійною діяльністю здобувачів освіти, а також за їхню готовність адаптуватися до умов цифровізації суспільства (Освіта для цифрової трансформації..., 2024). Дослідники визначають низку переваг цифрової освіти порівняно з традиційною, хоч деякі з них досить спірні: поліпшення якості навчання, посилення мотивації учасників освітнього процесу, підвищення доступності освіти для осіб з обмеженими можливостями і для тих, хто проживає в сільських чи гірських районах. Отже, інформаційні та цифрові технології в умовах інформаційного суспільства є сьогодні ключовим складником життєзабезпечення людини завдяки формуванню інформаційної єдності людства: інформація охоплює всі аспекти соціальної діяльності та набуває глобального масштабу через упровадження гуманістичних принципів управління суспільством і вільний доступ кожної людини до інформаційних ресурсів світового масштабу (Ніколаєску, & Шинкарьова, 2022).

Але розвиток інформаційного суспільства з його опосередкованістю цифровою реальністю ускладнює для людини отримання задоволення від реального людського світу без цифрового складника. І, звісно, саме цифровізація освіти викликає багато питань, особливо в аспекті зменшення ролі людського фактору та усунення посередницьких інститутів у різних форматах спілкування, взаємодії на основі цифрових даних BigData чи MiningData. Ми розглядаємо освіту не лише як сферу надання освітніх послуг, поширення інформації, підготовки фахівців (Кремень та ін., 2022). На нашу думку, система освіти є простором виховання цінностей, простором розвитку емоційного інтелекту та громадянських і соціальних якостей, простором формування майбутньої еліти суспільства з активною життєвою та професійною позицією, усвідомленням особистої відповідальності за розвиток обраної галузі знань і підтримання відповідних норм та цінностей.

Отже, **метою статті** є презентація частини результатів експертного опитування фахівців у сфері освіти і психологічної допомоги «Цифровізація суспільства та освіти: де ми в цьому процесі?».

Виклад основного матеріалу дослідження. В авторській анкеті питання було побудовано так, щоб зібрати якісну інформацію про ставлення працівників системи освіти (учителів, викладачів, психологів) до процесів цифровізації їхнього професійного поля. Анкета складалася із 67 питань, з яких 9 щодо порівняння форм роботи в галузі освіти і психології в різних форматах – онлайн і «наживо» – були відкритими, тож відповіді на них піддавалися контент-аналізу. Опитування проводилося онлайн за допомогою google-форми в травні-червні 2024 року. Для опрацювання відповідей використано контент-аналіз та аналіз даних математичної статистики.

В експертному опитуванні взяли участь 86 фахівців – психологів і педагогів (системи середньої освіти і закладів вищої освіти). Географічно представлені всі регіони України та фахівці, що виїхали з України після початку повномасштабної війни, але й далі працюють. Зі зрозумілих причин (бойові дії в цих регіонах і небезпека перебування там) фахівці сходу і півдня найменшою мірою взяли участь в опитуванні. За віковими характеристиками переважна більшість опитаних середнього віку і старші за середній вік (від 41 до 50 – 44.8 %, старші за 50 – 36.8 %). Саме цю вікову категорію ми можемо розглядати як експертів, адже вони переважають серед учителів, викладачів ЗВО і психологів, що мають власну практику. І це люди «покоління Y», які є достатньо зрілі, мають розвинені навички рефлексії, досвід роботи за відсутності новітніх інформаційних технологій і досвід переходу на режим лише онлайн-роботи в період локдаунів 2020–2021 років під час пандемії COVID-19.

3-поміж учасників експертного опитування лише «наживо», обличчя до обличчя, працюють 5 осіб (5.8 %), лише онлайн (через новітні системи зв'язку – Zoom, Google Meet, мобільні месенджери тощо) – 10 осіб (11.5 %), поєднує у своїй роботі новітні системи зв'язку і роботу наживо переважна більшість (81.6 %) – отже, ці експерти можуть реально порівняти роботу в різних форматах – онлайн і наживо, що й пропонувалося зробити в низці питань.

Респондентам треба було оцінити, чи згодні вони з твердженнями **«Мені подобається працювати саме онлайн»** і **«Мені подобається працювати з людиною “наживо”»**. Середній бал оцінки першого твердження – 3,31, другого – 4,43 за 5-бальною шкалою (від 1 до 5). Можемо впевнено стверджувати, що працювати з людьми у форматі особистого «живого» спілкування респондентам подобається більше. За умови вибору, майже половині експертів однаково, як працювати – онлайн чи «наживо» (48.3 %), але інші все ж таки віддають перевагу «живому» формату (42.5 %), і лише 8 % оберуть онлайн-формат роботи (через неможливість з різних причин зустрічатися особисто).

Фахівці оцінюють спектр можливостей під час роботи онлайн і «наживо» по-різному. Понад половину з них вважають, що в «живій» роботі можливостей більше (54.7 %), ще 41,4 % зазначають, що можливостей однаково, але вони різні, і лише 3 особи думають, що онлайн-формат надає більше можливостей у професійній роботі.

Про це ж свідчать відповіді на відкриті питання **«Порівняйте, будь ласка, спектр можливостей під час роботи онлайн і наживо»**, **«Напишіть, будь ласка, які можливості надає Вам формат онлайн, яких Ви не маєте під час роботи наживо»** і **«Напишіть, будь ласка, які можливості надає Вам формат роботи наживо, яких Ви не маєте під час роботи онлайн»**.

За допомогою контент-аналізу відповідей на перше з цих питань виокремлено п'ять смислових категорій: **«Недоліки онлайн-роботи»** (42 %), **«Наявність переваг онлайн- і офлайн-форматів роботи»** (42 %), **«Переваги онлайн-роботи»** (5 % смислових одиниць у відповідях, які піддавалися контент-аналізу), **«Переваги офлайн-формату»** (5 %), **«Наявність індивідуальних особливостей респондента»** (5 %). Отже, майже половина фахівців бачать обмеження і недоліки онлайн-роботи, інша ж майже половина – бачать різні можливості різних форматів.

Контент-аналіз відповідей на друге відкрите питання щодо можливостей онлайн-формату роботи дав змогу більш чітко означити ці можливості. Так, виокремлено чотири категорії відповідей щодо можливостей онлайн-формату роботи: **«Розширення професійних можливостей для кращого досягнення мети роботи»** (48 %), **«Комфорт фахівця»** (40,5 %), **«Комфорт клієнта/студента»** (6 %), **«Інше»** (6 %).

Категорія **«Розширення професійних можливостей для кращого досягнення мети роботи»** (48 %) містила такі підкатегорії: **«Географія»** (25 % від загальної кількості смислових одиниць у відповідях на це питання: **«Зустріч крізь відстань»**, **«Міжнародне консультування»**, **«Супровід клієнтів / пацієнтів у будь-якій країні світу»** тощо); **«Величина охоплення»** (2 % – **«Можливості залучити більшу кількість людей»** тощо); **«Додаткові технічні можливості»** (12 % – **«Паралельно запитання в чаті»**, **«Доступ до технічних засобів, як-от віртуальні картки»**, **«Можна зробити запис»**, **«Презентації, відео»**, **«Ознайомитися з цифровою продукцією»** тощо), **«Інше»** (9 %).

Категорія **«Комфорт фахівця»** – 40,5 % – містила підкатегорії: **«Економія витрат для фахівця (матеріальних і часових)»** (**«Економія часу»** – **«Менше часу витрачаю на дорогу»** тощо – 12 % і **«Фінансові заощадження»** – **«Мінімум вкладень щодо приміщень»**, **«Можливість не купувати дорогий одяг, взуття»** тощо – 6 %); **«Фізичний комфорт»** (**«Під час перерв і «вікон» ти вдома»**, **«домашня затишна атмосфера»** тощо – 9 % від загальної кількості смислових одиниць у відповідях на це питання); **«Мобільність фахівця»** (6,5 % – **«Я можу працювати будь-де»**, **«Можливість переміщуватися»** тощо);

«Зручний графік» (5 % – «Вільний взаємозручний графік», «гнучкість графіку і способів комунікації» тощо); «Безпека фахівця» (2 % – «Спілкування з «проблемними людьми» – але на безпечній дистанції», «Застуда, віруси не завадять онлайн-роботі», «Емоційна безпека, дистанція» тощо).

Категорія **«Комфорт клієнта / студента»** – «Клієнт перебуває в комфортному для себе середовищі», «Зручно, коли час обмежений або коли клієнт має малих дітей», «Регулювати дистанцію» тощо – містить 6 % смислових одиниць від загальної кількості відповідей, як і категорія «Інше».

Як бачимо, фахівців майже однаково хвилює розширення професійних можливостей і власний комфорт.

А ось **переваги роботи «наживо»** – третє відкрите питання – оцінюються під кутом зору саме професійних можливостей для кращого досягнення результату і містять категорії: **«Можливості оцінювання стану клієнта»** (32 % – «Можливість бачити реакцію людини повністю, а не вгадувати за її зображенням»; «Кращий терапевтичний контакт»; «Краще можна відстежувати мову тіла»; «Спостереження за тілесним відреагуванням людини»; «Більше цілісності в сприйманні і відтворенні»; «Невербальна комунікація» та ін.); **«Можливості тілесного контакту»** (17 % – «Тілесні практики»; «Робота з тілесністю»; «Контакт з тілом клієнта»; «Фізичний контакт з людиною» тощо); **«Вибір матеріалів та інструментів для роботи»** (17 % – «Можливість використовувати і пропонувати різні необхідні матеріали»; «Легше добирати інструменти»; «Запропонувати можна будь-які вправи, ігри, залучити будь-які матеріали»; «Більше варіантів для творчості, творчого вивільнення»); **«Групова динаміка, співтворчість, співдія»** (21 % – «Онлайн важко організувати груповий процес...»; «Більше можливостей для співтворчості»; «Групові процеси “наживо” більш яскраві»; «Емоційний обмін» тощо); **«Інше»** (9,5 %).

Також ми запитали про недоліки і «мінуси» роботи в онлайн-форматі і «наживо».

Серед **недоліків онлайн-роботи** перше місце за частотою згадування посідають **«Технічні негаразди»** – 29 % («Вимкнення електрики»; «Повітряні тривоги»; «Нестабільний інтернет»; «Залежність від електрики і якості зв'язку»; «Якість інтернету може спотворювати звук, слова, або ж він раптово може зникнути» тощо). Друге місце за частотою належить категорії **«Обмеженість використання професійних інструментів»** – 23 % («Складно пояснювати техніку роботи з інструментами»; «Не всі техніки можна проводити онлайн»; «Обмеження матеріалів у клієнта»; «Важче емпатувати»; «Не впевнена в якісному самотійному опрацюванні технік учасницями»; «Якщо це група, то важко всіх тримати в одному полі»; «Обмежений набір матеріалів, інструментів»; «Неможливо реалізувати на практиці групові вправи»; «Немає можливості використати весь спектр професійних умінь»; «Обмеження у створенні зцілювального простору»; «Обмеження у використанні тілесних і творчих вправ» тощо). Важливим аспектом для респондентів також виявився **фізичний дискомфорт** в онлайн-роботі – це зазначили 14 % («Дуже втомлююся, не можу відійти з місця»; «Рух під час зустрічі обмежений»; «Більші ризики гіподинамії»; «Погіршується настрій»; «Може виникати відчуття механічності життя»; «Втома від гаджетів, болять очі й спина»; «Обмеження активації тіла, сенсорної системи»; «Перевантаження зору насамперед через світіння екрана, звужений кут зору, перевантаження слуху – через заміну живої хвилі звуку на оцифровану» тощо). Не менш важливим є також сприйняття клієнтів / студентів. Категорія **«Зниження якості зворотного зв'язку від клієнтів»** об'єднала 11 % респондентів («Неможливість «відчути» клієнта»; «Неякісний зворотний зв'язок», «Клієнт може «заховатися» будь-якої миті»; «Учні не відповідають, вимикають камери»; «Гра в одні ворота» тощо), а категорія **«Обмеженість поля зору»** –

9 % («Не бачу людей повністю, їхніх поглядів, рухів, поведінки»; «Неможливість бачити повністю тіло людини»; «Немає тілесного контакту, не видно всіх постанків змін»; «Складно відстежувати мову тіла, емоційний стан» тощо). Турбує фахівців і «**Неможливість створити конфіденційну атмосферу**» – 4 % («Не маю впевненості, що я спілкуюся тільки з клієнтом»; «Клієнт відволікається на домашню атмосферу»; «Ілюзія легкості в умовах неповної включеності» тощо). Серед інших недоліків онлайн-роботи (9 %) респонденти називали такі: «Менше моєї ж зосередженості на роботі»; «Довіра менша»; «Глибина праці нижча»; «Ризики через неможливість надати допомогу клієнту в критичній ситуації»; «Відчуття напруженості у зв'язку» тощо.

«**Мінусів**» роботи «віч-на-віч», як виявилось, значно менше. І перше місце серед них посідають саме «**Організаційні моменти і витрати** (фінансові зокрема)» – 53 % («Дуже великі затрати на матеріали»; «Потрібно гарно виглядати»; «Організація робочого простору»; «Витрати часу на дорогу»; «Повітряна тривога і затримка пари»; «Обов'язкове приміщення з укриттям»; «Складніше будувати робочий графік»; «Необхідність возити / носити обладнання і матеріали на різні локації» тощо). Не менш важливими для респондентів є й «**Комфорт і безпека**» – 18 % («Немає комфортного простору для спілкування»; «Загроза зараження вірусними, бактеріальними хворобами від клієнтів»; «Більше відповідальності за стан клієнта»; «...потребує децю більшої включеності та зусиль»; «Може бути емоційне перенавантаження»; «Контролювати все тіло, перебувати в соціально прийнятному одязі і взутті (удомо можна просто накинути піджак)»; «Онлайн легше вибудовувати кордони»). **Дискомфорт клієнтів / студентів** згадується в 3 % відповідей на це питання («Неможливість участі тих, хто далеко»; «Інтроверт не хоче контакту більше, ніж може вмістити»; «Якщо клієнт захворів, то відміню зустріч, а якщо онлайн, то, залежно від стану, можна працювати»). І 20 % зазначили, що в роботі «віч-на-віч» **немає мінусів**. На категорію «**Інше**» припадає 7 % від загальної кількості смислових одиниць відповідей на це питання.

У підсумку аналізу відповідей на питання цього блоку: фахівцям більше подобається працювати з людьми у форматі особистого, «живого» спілкування. Серед можливостей онлайн-роботи фахівців передусім хвилюють розширення професійних можливостей і власний комфорт. Переваги роботи «наживо» оцінюються переважно під кутом зору саме професійних можливостей для кращого досягнення результату – можливості оцінювання стану клієнта, тілесного контакту, вибору матеріалів та інструментів для роботи, групової динаміки, співтворчості, співдії. Серед недоліків онлайн-роботи – технічні негаразди, обмеженість використання професійних інструментів, фізичний дискомфорт, зниження якості зворотного зв'язку від клієнтів через обмеження візуального контакту, обмеженість поля зору, неможливість створити конфіденційну атмосферу. «Мінусів» роботи «віч-на-віч» значно менше – це організаційні моменти і витрати (фінансові зокрема), комфорт і безпека, дискомфорт клієнтів / студентів. Водночас 20 % респондентів зазначили, що в роботі «навіч» немає мінусів.

На відкрите питання щодо того, що в онлайн-форматі роботи є **найбільш важливим** для респондентів, вони відмічали передусім **технічне забезпечення** (39 % смислових одиниць відповідей на відповідне відкрите питання: «Якісний інтернет»; «Стабільний зв'язок»; «Наявність електрики» тощо) та **власний комфорт і безпека** (28%: «Гнучкий розклад»; «Зручність для мене»; «Більше вільного часу»; «Збереження своїх сил»; «Можливість мати спокійні обставини»; «Конфіденційність»; «Безпека»; «Приватність»; «Економія часу на дорогу»; «Вдало облаштоване робоче місце» тощо), а також «**Доступність послуг**», тобто можливість взяти більше клієнтів, поширити свої послуги (13 %: «Можливість працювати з людьми по всій планеті»; «Доступність»;

«Швидкий доступ до спілкування з людиною»; «Можливість працювати з більшою кількістю людей і записом самої події, якщо це можливо»; «Мобільність процесів»; «Можна працювати з клієнтами з різних міст, країн» тощо). На жаль, «**Вирішення професійних завдань**» (10 % – «Досягнення мети зустрічі»; «Відчуття контакту»; «Бачити емоції» тощо) і «**Комфорт клієнта**» (9 %: «Щоб для клієнта такий формат роботи був прийнятним»; «Бажання клієнта працювати»; «Готовність клієнта працювати» тощо) значно менше хвилюють респондентів в онлайн-роботі.

Серед відкритих питань цього блоку також було питання щодо того, **що є в роботі онлайн, чого не можна досягти в «живому» форматі**. Очікувано на перше місце вийшло «**Розширення можливостей**», а саме «**Розширення географії**» надання освітніх чи психологічних послуг та обсяг аудиторії (33 % від загальної кількості смислових одиниць відповідей на це питання: «Більше охоплення аудиторії, можливість одночасного спілкування з різними локаціями і кількістю людей»; «Доступність»; «Підтримувати зв'язок з клієнтами на відстані»; «Ціла група клієнтів, які б ніколи не змогли прийти фізично в кабінет»; «Немає територіальних обмежень і можливість працювати з будь-якої точки світу» тощо), а також деякі «**Додаткові технічні можливості**» (8 %: «З групою – можу бачити всіх одночасно, не повертаючи голови, хоча і в маленьких віконцях»; «Використання «смайлів», віртуального фону»; «Можливість зберегти і повернутися до моменту»; «Можу одночасно приєднатися до різних стрімів»; «Можливість під'єднати камеру» тощо) і «**Мобільність фахівця**» (6 %: «Можливість працювати з будь-якого місця»; «Зручний час і місце для мене»; «Мобільність» тощо).

На другому місці – «**Комфорт фахівців**» – 24 %: «Лише можливість працювати вдома»; «Більш розслаблена атмосфера, менше часу на підготовку до зустрічі»; «Не треба витрачати час на дорогу»; «Особистий комфорт»; «Стати до роботи через 15 хвилин після пробудження»; «Зберігання часу». «**Зручність (комфорт) клієнта**» згадувався лише в 7 % відповідей («Клієнт знаходиться в максимально комфортному для себе середовищі – ним забезпеченому самотійно»; «Інтимність атмосфери саме для клієнта»; «У наш час деяким людям простіше сприймати інформацію онлайн»). «**Немає**» того, що є в онлайн-роботі, але недоступно під час особистої зустрічі, відповіли 12 % респондентів, і категорія «**Інше**» містить 9 % відповідей, які ми не змогли віднести до інших категорій.

Аналогічне відкрите питання ми ставили і щодо роботи «наживо»: «**Що є у Вашій роботі з клієнтами/студентами/учнями “обличчям до обличчя”, чого не вистачає в онлайн-форматі?**».

Найбільша за обсягом категорія стосується **тілесного контакту і тілесності** взагалі, навіть у фахівців, які не працюють з тілесними практиками – 32 % від усіх смислових одиниць відповідей на це питання: «Обнімашки»; «Швидке відреагування на незначні (з погляду клієнтів) рухи, реакції тіла (ніг, рук), які неможливо бачити під час роботи онлайн»; «Можливість підтримати і бути поряд»; «Тілесні реакції»; «Повний об'єм тілесності»; «Обійми, можливість бачити тіло цілком»; «Майже фізичне відчуття стану клієнта»; «Можливість аналізувати тілесні прояви»; «Можливість встановлення довіри в живому спілкуванні не тільки за допомогою «голови у квадраті», а й завдяки сприйманню цілісного образу людини. Це менше виснажує мозок і робить зустрічі більш емоційними»; «З тими, з ким працюю давно, навіть зміна парфуму чи запах цукерки може вказати на певні зміни в настрої чи загалом у житті» тощо.

Друга за обсягом категорія – це «**Розширення інструментарію та застосування різних матеріалів**» – 21 %: «Я можу гнучко підходити до побудови сесії»; «Можу запропонувати різні матеріали для творчості, яких у клієнта, якщо він онлайн, може і не бути»; «Можливість застосовувати методики, техніки, інструменти, використання

яких в онлайн не таке ефективне, або неможливе, або важче реалізується»; «Необмежений доступ до матеріалів» тощо.

Третя категорія дістала назву **«Живе спілкування»**, або інша назва – **«Якість контакту»** («Живий контакт», «Жива спонтанна реакція на мене як на викладача», «Життя, яке воно є справжнє»; «Більше відчуття контакту»; «Можливість більш жвавої взаємодії і контакту»; «Відчуття живого контакту»; «Відчуття людини» тощо – 20 %). Саме в такому формулюванні респонденти описували те невловиме відчуття, яке виникає, коли між ними і їхніми клієнтами/студентами немає посередника у вигляді сучасних технологічних пристроїв.

Про **емоції** згадувалося у 9 % смислових одиниць усіх відповідей: «Можу оцінити емоційний стан клієнта»; «Психоемоційний контакт»; «Емоційний контакт»; «Емоційна близькість»; «Яскравість емоцій»; «Емоційне занурення». Також 5 % смислових одиниць стосується **більшої зосередженості на процесі**: «Забезпечення від клієнта чи студента занурення в процес»; «Кращий зворотний зв'язок, менше відволікання»; «Онлайн-формат приводить до часткового занурення, постійного відволікання» тощо. До категорії **«Інше»** (11 %) увійшли різні відповіді, які описують індивідуальні переваги для респондентів. Одну з них ми хотіли б тут навести: «В онлайн-роботі більше працюєш з розмовляючою головою. Онлайн-робота чимось схожа на фаст фуд – теж їжа, теж насичує, але ж...».

Отже, в онлайн-форматі роботи найбільш важливими є технічне забезпечення, власний комфорт і безпека фахівців, доступність послуг для отримувачів. На жаль, вирішення професійних завдань значно менше хвилює респондентів. Робота в онлайн-форматі порівняно з роботою «наживо» дає фахівцю змогу розширити свої можливості, комфорт для нього самого. Водночас 12 % респондентів не бачать переваг онлайн-роботи. В онлайн-форматі не вистачає тілесного контакту і тілесності взагалі, навіть на думку фахівців, які не працюють з тілесними практиками, бракує інструментарію та можливостей застосування різних матеріалів, живого спілкування (того невловимого відчуття, яке виникає, коли між людьми немає посередника у вигляді сучасних технологічних пристроїв), якості контакту, емоцій, більшої зосередженості на процесі.

Наступний блок питань, на які ми просили відповісти респондентів, – **«Емоційний зв'язок з клієнтом у різних форматах роботи»**. Важливим, особливо в роботі психолога, є емоційний обмін з клієнтами та розпізнавання емоцій. Більшості (59,3 %) респондентів **легше розпізнавати емоції клієнтів/студентів/учнів у професійній діяльності** саме у форматі роботи «віч-на-віч»; 40,4 % зазначили, що не бачать різниці в сприйнятті емоцій інших у різних форматах роботи.

Для розуміння емоцій респонденти користуються такими невербальними і паравербальними ознаками в поведінці та спілкуванні клієнтів:

- голос, інтонації – 97,7 %;
- міміка – 97,7 %;
- поза – 93,0 %;
- дихання – 83,5 %;
- колір обличчя – 58,1 %;
- погляд очі в очі – 69,8 %;
- певні рухи – 93,0 %;
- запах – 25,6 %;
- емоді, які вони застосовують, – 23,3 %.

Одна людина відповіла, що для неї неважливо, які емоції відчувають її клієнти / студенти.

Відповіді на це питання пояснюють, чому поле зору, можливість бачити клієнта в повний зріст такі важливі для фахівців, і це те, що обмежує роботу в онлайн-форматі.

Адже для переважної більшості (понад 90 %) для розпізнавання емоцій потрібно бачити позу людини і спостерігати за певними її рухами, чого не завжди можна досягти за допомогою маленьких віконців у роботі через сучасні системи зв'язку.

Налагодження контакту з клієнтами / студентами / учнями під час роботи легше «віч-на-віч» для 40,7 % респондентів, для 55,7% однаково налагоджувати контакт у різних форматах роботи, і лише одна людина відповіла, що налагоджувати контакт онлайн легше.

Ми також питали думку респондентів щодо ставлення клієнтів / студентів / учнів до різних форматів роботи. Так, 33,7 % респондентів вважають, що **клієнти / студенти / учні віддають перевагу роботі** в особистому контакті, без посередників, і лише 19,8 % – роботі онлайн. Водночас 23,3 % вважають, що їхнім клієнтам однаково, як працювати. Також респонденти зазначали, що все залежить від людини та умов, у яких вона перебуває: *«Якщо вони [клієнти / студенти / учні] не в інших країнах, то більшість наживо»*; *«Ті, хто перебуває зі мною територіально поряд, – вживу, інші – онлайн»*; *«Під час війни – онлайн»*; *«Усі по-різному»* тощо (17,4 % відповідей).

На думку респондентів, їхні **клієнти / студенти / учні більше задоволені** після роботи «наживо» – 34,9%; ще 38,4 % не бачать різниці в задоволенні людей після роботи в будь-якому форматі, і лише 3,5 % вважають, що більше задоволення буває після роботи онлайн. Наші респонденти коментували, що задоволення *«залежить від того, чи готова я як клієнт бачити очі психотерапевта «фейс ту фейс»»; «Не можна відповісти однозначно, бо кожен клієнт має власні вподобання»; «Залежно від клієнта»; «Напевно, наживо, але всі раді взагалі можливості комунікацій»; «Зовсім по-різному, залежить від запитів, але частіше – наживо»; «Залежить від клієнта, але в середньому 50 на 50, хоча деякі наполягають на офлайн»; «У різних людей різні потреби, тому залежно від потреби людини, її емоційного стану, ситуації тощо».*

Схоже розподілилися відповіді і на питання **«Клієнти / студенти / учні сприймають інформацію, яку Ви їм надаєте, краще»**: «обличчям до обличчя» – 38,4 %, стільки ж – однаково, і 5,8% обрали варіант «онлайн». Респонденти додавали: *«Якщо саме про теорію мова, то дуже часто просять відео, бо так легше і краще опрацьовувати інформацію»; «Буває по-різному»; «Студенти – краще “обличчям до обличчя”»; «Ті мої клієнти, які із закордону чи інших українських міст і тільки онлайн можуть, не мають змоги порівняти»; «Залежно від індивідуальних потреб»* тощо.

Отже, фахівцям у сфері освіти – психологам і педагогам – легше налагоджувати контакт зі своїми підопічними та розпізнавати їхні емоції саме у форматі «наживо». На їхню думку, саме цей формат роботи більше подобається і клієнтам / студентам / учням – вони здаються більш задоволеними і краще сприймають надану інформацію.

Висновки. Результати експертного опитування дозволили оцінити, як освітяни і надавачі соціальних та психологічних послуг сприймають процеси цифровізації освіти і суспільства. Цим категоріям, які часто змушені працювати в онлайн-режимі, більше подобається працювати у форматі особистих зустрічей, «живого» спілкування. Вони вбачають більше переваг у такій роботі порівняно з онлайн-форматом й описують ці переваги крізь призму професійних можливостей під кутом зору кращого досягнення результату. Водночас онлайн-формат надає більше комфорту самому фахівцю, дає змогу працювати з більшою кількістю людей, що перебувають в інших місцях.

Серед можливостей онлайн-формату роботи респонденти визначали: комфорт фахівця, розширення його професійних можливостей для кращого досягнення мети роботи, комфорт клієнта / студента. Переваги роботи «наживо» оцінюються переважно під кутом зору саме професійних можливостей задля кращого досягнення результату. Серед недоліків онлайн-роботи – технічні негаразди, обмеженість використання професійних інструментів, фізичний дискомфорт. «Мінусів» роботи «наживо» значно

менше, а для 20 % респондентів – узагалі немає. Серед недоліків – організаційні моменти й витрати (часові і фінансові), загроза комфорту та безпеці, дискомфорт клієнтів / студентів. Отже, працюючи в онлайн-форматі, фахівець більше думає про себе, а в живому спілкуванні – про людину, з якою працює.

Найбільш важливими в онлайн-форматі роботи є технічне забезпечення, власний комфорт і безпека фахівців, доступність послуг для отримувачів; на жаль, вирішення професійних завдань значно менше хвилює респондентів. Водночас 12 % респондентів не бачать переваг онлайн-роботи. На їхню думку, в онлайн-форматі не вистачає тілесності, інструментарію та можливостей застосування різних інструментів роботи, живого спілкування (того невловимого відчуття, яке виникає, коли між людьми немає посередника у вигляді сучасних технологічних пристроїв), якості контакту, емоцій, більшої зосередженості на процесі.

Більш як половині респондентів легше розпізнавати емоції клієнтів / студентів / учнів у професійній діяльності саме у форматі роботи «віч-на-віч», хоч близько третини не бачать різниці в сприйнятті емоцій інших у різних форматах роботи. Налагоджувати контакт освітянам і психологам легше «наживо» або загалом однаково в різних форматах. На думку учасників дослідження, формат роботи «наживо» більше подобається і клієнтам / студентам / учням – вони здаються більш задоволеними і краще сприймають надану інформацію.

Отже, освіта і сфера психологічної допомоги особистості не обмежуються передаванням інформації – тілесна, емоційна, невербальна взаємодія має велику цінність у цих сферах. Жива присутність людини – це фундаментальний складник освіти і психологічної допомоги. Цифрові інструменти можуть бути потужним доповненням, особливо в умовах війни, якщо застосовуються свідомо, з урахуванням обмежень і потреб людини. Можемо підсумувати, що медіаопосередкованість призводить до погіршення взаєморозуміння, налагодження контакту, взаєморозпізнавання емоцій під час навчальних чи психологічних занять, що впливає на досягнення їхніх цілей, зменшує задоволення фахівців від своєї роботи.

Список використаних джерел

Бахмат, Н. В., Сторчова, Т. В., Моцик, Р. В., Мелекесцева, Н. В., & Братиця, Г. Г. (2023). Сучасні тенденції розвитку цифрової компетентності майбутніх учителів: європейський досвід. *Академічні візії*, 15. Взято з <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/122>.

Візнюк, І., Паламарчук, О., & Долинний, С. (2024). Упровадження цифрових технологій в освітній процес в умовах війни. У Кремень, В., Ничкало, Н., Лук'янова, Л., & Лазаренко, Н. (Ред.), *Освіта для цифрової трансформації суспільства / Edukacja dla cyfrowej transformacji społeczeństwa / Education for digital transformation of society*. У 2 т. Т. 1. (с. 379–386). Київ: ТОВ «Юрка Любченка». Взято з <https://u.to/QzpAIg>

Воронкова, В. Г., & Нікітенко, В. О. (2022). *Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика*. Львів-Торунь: Liha-Pres. Взято з <https://u.to/XzpAIg>

Кремень, В. (2024). Глобальні і локальні виміри цифрового простору. У Кремень, В., Ничкало, Н., Лук'янова, Л., & Лазаренко, Н. (Ред.), *Освіта для цифрової трансформації суспільства / Edukacja dla cyfrowej transformacji społeczeństwa / Education for digital transformation of society*. У 2 т. Т. 1 (с. 17–46). Київ: ТОВ «Юрка Любченка». Взято з <https://u.to/QzpAIg>

Кремень, В., Ничкало, Н., Лук'янова, Л., & Лазаренко, Н. (Ред.). (2024). *Освіта для цифрової трансформації суспільства / Edukacja dla cyfrowej transformacji*

społeczeństwa / Education for digital transformation of society. У 2 т. Т. 1. Київ: ТОВ «Юрка Любченка». Взято з <https://u.to/QzpAIg>

Кремень, В. Г., Сисоєва, С. О., Бех, І. Д., Вознесенська, О. Л., ... Шахрай, В. М. (2022). Концепція виховання дітей та молоді в цифровому просторі. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4 (2), 1–30. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4206>

Кремень, В., & Цибаль-Міхальська А. (2024). Цифрова трансформація освіти як виклик сьогодення. У Кремень, В., Ничкало, Н., Лук'янова, Л., & Лазаренко, Н. (Ред.), *Освіта для цифрової трансформації суспільства / Edukacja dla cyfrowej transformacji społeczeństwa / Education for digital transformation of society*. У 2 т. Т. 1 (с. 6–16). Київ: ТОВ «Юрка Любченка». Взято з <https://u.to/QzpAIg>

Кух, С. П. (2023). Теоретико-методологічні підходи до трактування сутності цифровізації та цифрової трансформації публічної служби у сучасному науковому дискурсі. *Efficiency of public administration*, October, 1/2 (74/75). doi: [10.36930/507409](https://doi.org/10.36930/507409).

Кучай, О., Біда, О., & Кучай, Т. (2024). Реформування освітньої галузі в умовах цифровізації. У Кремень, В., Ничкало, Н., Лук'янова, Л., & Лазаренко, Н. (Ред.), *Освіта для цифрової трансформації суспільства / Edukacja dla cyfrowej transformacji społeczeństwa / Education for digital transformation of society*. У 2 т. Т. 1 (с. 491–503). Київ: ТОВ «Юрка Любченка». Взято з <https://u.to/QzpAIg>

Матвієнко, О., & Цивін, М. (2020). Цифровізація: освітній контекст. *Вісник Книжкової палати*, 11, 28–35. doi: [https://doi.org/10.36273/2076-9555.2020.11\(292\).28-35](https://doi.org/10.36273/2076-9555.2020.11(292).28-35)

Нікітенко, В., Олексенко, Р., & Кивлюк, О. (2022). Формування цінностей цифрової освіти і цифрової людини у діджиталізованому суспільстві. *Humanities Studies*, 10 (87), 53–63. <https://doi.org/10.26661/hst-2022-10-87-06>.

Ничкало, Н., Лазаренко, Н., & Гуревич, Р. (2022). Інформатизація та цифровізація суспільства в ХХІ столітті: нові виклики для закладів вищої освіти. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems*, 60, 17–29. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2021-60-17-29>.

Ніколаєску, І., & Шинкарьова, В. (2022). Цифровізація освіти як сучасна вимога інформаційного суспільства. *Перспективи та інновації науки*, 2 (7), 914–923. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-2\(7\)-914-923](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-2(7)-914-923).

Сидоренко, В. (2024). Цифрова трансформація професійної освіти як глобальний виклик сучасній економіці і суспільству в умовах воєнного стану. У Кремень, В., Ничкало, Н., Лук'янова, Л., & Лазаренко, Н. (Ред.), *Освіта для цифрової трансформації суспільства / Edukacja dla cyfrowej transformacji społeczeństwa / Education for digital transformation of society*. У 2 т. Т. 1 (с. 337–353). Київ: ТОВ «Юрка Любченка». <https://u.to/QzpAIg>

Сисоєва, С. (2021). Педагогічні аспекти цифровізації освіти. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*, 4, 24–32. <https://doi.org/10.28925/1609-8595.2021.4.3>.

Трифоновна, О. М. (2018). Інформаційно-цифрова компетентність: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Наукові записки Центрально українського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*, 173 (2), 221–225.

Худавердієва, В. (2022). Тенденції цифрової трансформації освіти в сучасних умовах. *Педагогічні науки та освіта*, 2022, XL–XLI, 102–109.

Subashkevych, I., Korniat, V., Loboda, V., Sihetii, I., Opachko, M., & Sirant, N. (2021). Using Moodle in an Information Educational Environment of HEIs under Distance Learning. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 12 (4), 346–357. Retrieved from <https://brain.edusoft.ro/index.php/brain/article/view/1203>.

References

- Bakhmat, N. V., Storchova, T. V., Motsyk, R. V., Myelyekyestseva, N. V., & Bratytsya, H. H. (2023). Suchasni tendentsii rozvytku tsyfrovoy kompetentnosti maibutnikh uchyteliv: yevropeyskyi dosvid [Current trends in the development of digital competence of future teachers: European experience]. *Akademichni vizii*, 15. Retrieved from <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/122> (in Ukrainian)
- Khudaverdiyeva, V. (2022). Tendentsii tsyfrovoy transformatsii osvity v suchasnykh umovakh [Trends in digital transformation of education in modern conditions]. *Pedahohichni nauky ta osvita* [Pedagogical sciences and education], XL–XLI, 102–109. (in Ukrainian)
- Kremen, V. (2024). Hlobalni i lokalni vymiry tsyfrovoho prostoru [Global and local dimensions of the digital space]. In Kremen, V., Nychkalo, N., Lukianova, L., & Lazarenko, N. (Eds.), *Osvita dlia tsyfrovoy transformatsii suspilstva / Edukacja dla cyfrowej transformacji społeczeństwa / Education for digital transformation of society*. In 2 Vol. Vol. 1 (pp. 17–46). Kyiv: TOV «Yurka Liubchenka». Retrieved from <https://u.to/QzpAIg> (in Ukrainian)
- Kremen, V., Nychkalo, N., Lukianova, L., & Lazarenko, N. (Eds.) (2024). *Osvita dlia tsyfrovoy transformatsii suspilstva / Edukacja dla cyfrowej transformacji społeczeństwa / Education for digital transformation of society*. In 2 Vol. Vol. 1 (pp. 379–386). Kyiv: TOV «Yurka Liubchenka». Retrieved from <https://u.to/QzpAIg> (in Ukrainian)
- Kremen, V. H., Sysoyeva, S. O., Bekh, I. D., Voznesenska, O. L. ... Shakhrai, V. M. (2022). Kontseptsii vykhovannia ditei ta molodi v tsyfrovomu prostori [The concept of raising children and youth in the digital space]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy* [Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine], 4 (2), 1–30. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4206> (in Ukrainian)
- Kremen, V., & Tsybal-Mikhalska, A. (2024). Tsyfrova transformatsiia osvity yak vyklyk siohodennia [Digital transformation of education as a challenge of today]. In Kremen, V., Nychkalo, N., Lukianova, L., & Lazarenko, N. (Eds.), *Osvita dlia tsyfrovoy transformatsii suspilstva / Edukacja dla cyfrowej transformacji społeczeństwa / Education for digital transformation of society*. In 2 Vol. Vol. 1 (pp. 6–16). Kyiv: TOV «Yurka Liubchenka». Retrieved from <https://u.to/QzpAIg> (in Ukrainian)
- Kuchay, O., Bida, O., & Kuchay, T. (2024). Reformuvannia osvitnoyi haluzi v umovakh tsyfrovizatsii [Reforming the educational sector in the context of digitalization]. In Kremen, V., Nychkalo, N., Lukianova, L., & Lazarenko, N. (Eds.), *Osvita dlia tsyfrovoy transformatsii suspilstva / Edukacja dla cyfrowej transformacji społeczeństwa / Education for digital transformation of society*. In 2 Vol. Vol. 1 (pp. 491–503). Kyiv: TOV «Yurka Liubchenka». Retrieved from <https://u.to/QzpAIg> (in Ukrainian)
- Kukh, S. P. (2023). Teoretyko-metodolohichni pidkhody do traktuvannia sutnosti tsyfrovizatsii ta tsyfrovoy transformatsii publichnoi sluzhby u suchasnomu naukovomu dyskursi [Theoretical and methodological approaches to interpreting the essence of digitalization and digital transformation of public service in modern scientific discourse]. *Efficiency of public administration*, October, 1/2 (74/75). doi: 10.36930/507409 (in Ukrainian)
- Matviyenko, O., & Tsyvin, M. (2020). Tsyfrovizatsiia: osvitnii kontekst [Digitalization: educational context]. *Visnyk Knyzhkovoi palaty* [Bulletin of the Book Chamber], 11, 28–35. doi: [https://doi.org/10.36273/2076-9555.2020.11\(292\).28-35](https://doi.org/10.36273/2076-9555.2020.11(292).28-35) (in Ukrainian)
- Nikitenko, V., Oleksenko, R., & Kyvlyuk, O. (2022). Formuvannia tsinnosti tsyfrovoy osvity i tsyfrovoy liudyny u didzhitalizovanomu suspilstvi [Formation of values of digital education and digital person in a digitalized society]. *Humanities Studies*, 10 (87), 53–63. <https://doi.org/10.26661/hst-2022-10-87-06> (in Ukrainian)
- Nikolayesku, I., & Shynkarova, V. (2022). Tsyfrovizatsiia osvity yak suchasna vymoha informatsiinoho suspilstva [Digitalization of education as a modern requirement of the

information society]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky* [Perspectives and innovations of science], 2 (7), 914–923. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-2\(7\)-914-923](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-2(7)-914-923) (in Ukrainian)

Nychkalo, N., Lazarenko, N., & Hurevych, R. (2022). Informatyzatsiia ta tsyfrovizatsiia suspilstva v KHKHI stolitti: novi vyklyky dlia zakladiv vyshchoi osvity [Informatization and digitalization of society in the 21st century: new challenges for higher education institutions]. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems*, 60, 17–29. <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2021-60-17-29> (in Ukrainian)

Sydorenko, V. (2024). Tsyfrova transformatsiia profesiynoi osvity yak hlobalnyi vyklyk suchasni ekonomitsi i suspilstvu v umovakh voiennoho stanu [Digital transformation of professional education as a global challenge to the modern economy and society under martial law]. In Kremen, V., Nychkalo, N., Lukyanova, L., & Lazarenko, N. (Ed.), *Osvita dlia tsyfrovoy transformatsii suspilstva / Edukacja dla cyfrowej transformacji społeczeństwa / Education for digital transformation of society*. In 2 Vol. Vol. 1 (pp. 337–353). Kyiv: TOV «Yurka Liubchenka». Retrieved from <https://u.to/QzpAIg> (in Ukrainian)

Subashkevych, I., Korniat, V., Loboda, V., Sihetii, I., Opachko, M., & Sirant, N. (2021). Using Moodle in an Information Educational Environment of HEIs under Distance Learning. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 12 (4), 346–357. Retrieved from <https://brain.edusoft.ro/index.php/brain/article/view/1203> (in English)

Sysoyeva, S. (2021). Pedahohichni aspekty tsyfrovizatsii osvity [Pedagogical aspects of digitalization of education]. *Neperervna profesiyna osvita: teoriia i praktyka* [Continuing professional education: theory and practice], 4, 24–32. <https://doi.org/10.28925/1609-8595.2021.4.3> (in Ukrainian)

Tryfonova, O. M. (2018). Informatsiino-tsyfrova kompetentnist: zarubizhnyi ta vitchyznyanyi dosvid [Information and digital competence: foreign and domestic experience]. *Naukovi zapysky Tsentralno ukrayinskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka* [Scientific notes of the Central Ukrainian State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko], 173 (2), 221–225. (in Ukrainian)

Viznyuk, I., Palamarchuk, O., & Dolynnyy, S. (2024). Uprovadzhenia tsyfrovyykh tekhnolohii v osvitnii protses v umovakh viiny [Introduction of digital technologies into the educational process in wartime]. In Kremen, V., Nychkalo, N., Lukianova, L., & Lazarenko, N (Eds.), *Osvita dlia tsyfrovoy transformatsii suspilstva / Edukacja dla cyfrowej transformacji społeczeństwa / Education for digital transformation of society*. In 2 Vol. Vol. 1 (pp. 379–386). Kyiv: TOV «Yurka Liubchenka». Retrieved from <https://u.to/QzpAIg> (in Ukrainian)

Voronkova, V. H., & Nikitenko, V. O. (2022). *Filosofiiia tsyfrovoy liudyny i tsyfrovoho suspilstva: teoriia i praktyka* [Philosophy of the digital person and digital society: theory and practice]. Lviv-Torun: Liha-Pres. Retrieved from <https://u.to/XzpAIg> (in Ukrainian)